

Dušan Kos

POSEST LJUBLJANSKE KOMENDE NEMŠKEGA VITEŠKEGA REDA (od 13. do srede 18. stoletja)

Prva polovica 13. stoletja velja za obdobje boja treh močnih fevdalnih rodbin: Andechsov, Babenberžanov in Spanheinov za deželno gospostvo na Kranjskem. To je tudi čas prizadevanj za ustalitev deželnih in državnih meja na vzhodu. Pri tem so se omenjene rodbine opirale na svoje ministeriale, mesta, pa tudi cerkvene ustanove, zlasti samostane.¹ Nastanek najpomembnejših samostanov na Slovenskem datira v 12. in 13. stoletje.²

Sredi 13. stoletja je kot zmagovalec iz dinastičnih bojov izšel koroški vojvoda Ulrik III., ki se je zavedal, da bo njegova moč na Kranjskem temeljila na večjem številu njegovih fevdov ter razvejanosti posvetnih in cerkvenih posesti potom intenzivne zemljiške kolonizacije na njegovem gospostvu.³

Za pomoč pri utrjevanju oblasti v ljubljanskem teritorialnem gospostvu je Bernard Koroški že pred letom 1228 pripeljal v Ljubljano⁴ najmlajšega izmed treh najpomembnejših viteških redov, leta 1198 ustanovljeni Nemški viteški red (NVR, Ordo Sanctae Mariae Theutonicorum).⁵ Nekoliko prej se je red naselil na Štajerskem, kjer so križniki poleg posestev dobili še patronat nad župnijo pri Veliki Nedelji.⁶ Datum naselitve in ustanovitve redovne hiše (domus) ali komende v Ljubljani ni znan. Prvič jo omenja vojvoda Ulrik III. leta 1256, ko je potrdil nekatere svoboščine (»... das wir den brudern des Tewtschen haws, den wir haben wanung gegeben ze Laibach, alle recht und freyung...«).⁷ Še kasneje, leta 1268 se prvič pojavi v listini vojvode Ulrika križevniška cerkev (»... ecclesie beate Marie virginis gloriose domus Theutonice Laibacensis...«).⁸ Osnovna dotacija NVR v Ljubljani je ležala na območju današnjih Križank, Križevniške ulice in Brega na Novem trgu, kjer je bilo pred prihodom križevnikov središče prejšnjega pridvornega gospodarstva.⁹ Tu je potekala prvotna križevniška kolonizacija, na kar še danes opozarja geometrijsko pravilna razporeditev ulic.¹⁰ Bolj problematična pa je trditev A. Melika, da naj bi pravilnost talnega načrta govorila tudi za načrtno kolonizacijo v krakovskem predmestju.¹¹ Ta bi namreč lahko izvirala iz kasnejše razdelitve komendske (dominikalne?) zemlje, do katere je komenda prišla v večji meri z nakupom šestih hub leta 1271,¹² v dar pa je tod dobila še nekaj njiv leta 1277 (»sitos inter Purchstal et flumen minus dictum Laybach...«),¹³ ter štiri njive pred Gradiščem leta 1280.¹⁴ Po Valenčičevem mnenju naj bi se ta posest nanašala na Krakovo.¹⁵ Milko Kos išče zadnje štiri njive (zame-

¹ B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, II. zvezek, Ljubljana 1965, str. 353—360.

² Prav tam, str. 256—259.

³ P. Blaznik, *Zemljiška gospostva v Ljubljani in njeni okolici*, Publikacije MALJ — Razprave, II. zvezek, Ljubljana 1971, str. 31.

⁴ Prav tam, str. 38.

⁵ M. Tumler, *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit*, Wien 1954, str. 25—29.

⁶ J. Minarič, *Križniške župnije Velika Nedelja, Ormož, Središče in Miklavž do konca 18. stoletja*, Ormož skozi stoletja II, Ormož 1983, str. 82—83. M. Tumler, o. c., str. 94.

⁷ F. Schumi, *Urkunden und Regestenbuch des Herzogtums Krain*, II. Band (= UR II), Laibach 1884 u. 1887, št. 232. M. Kos datira prvo omenbo redovne hiše v leto 1263 (isti, *Srednjeveška Ljubljana*, Topografski opis mesta in okolice, Ljubljana 1955, str. 16).

⁸ GZLj, št. X/9.

⁹ B. Grafenauer, o. c., str. 259.

¹⁰ A. Melik, *Razvoj Ljubljane*, GV 5—6/1929—1930, str. 122.

¹¹ Prav tam, str. 134.

¹² GZLj, št. 1/2.

¹³ GZLj, št. 1/3.

¹⁴ GZLj, št. 1/4.

¹⁵ V. Valenčič, *Razvoj zemljiške in hišne posesti v Krakovem*, Kronika 19/1971, str. 82.

njuje jih s hubami) med južnim obzidjem Emone in Gradaščico ter domneva, da so v urbarju 1490 pod imenom »pod pristavo« (vnnnder dem mairhoff). Zato izključuje mnenje, da bi bilo zemljišče na Krakovem nekdaž razdeljeno med komendske podložnike.^{15a} Vse do leta 1267 je ljubljanski mestni gospod obdržal južne dele Novega trga. Takrat je namreč Ulrik III. podaril komendi zemljišče na Novem trgu, da bi si tam komenda zgradila kopališče (»... unam nostram aream ... quod fatres eidem domus possunt et debeant in predicta area commune stubam Balnearem edificare ponere...«).¹⁶ Poleg Spanheimov in njihovih ministerialov so bili donatorji komendi v 13. stoletju tudi nekateri andeški ministeriali, ki so večinoma imeli posest severno od Save. Pred letom 1228 je Henrik Andechs potrdil komendi lastništvo nad 18 hubami in desetino od 50 hub, katere so redu poklonili sinovi andeškega ministeriala Gerlocha iz Kamnika (Henrik, Pero, Wergand, Walter in Ortoľ).¹⁷ Ta posest je ležala nedvomno na ozemlju med Savo in Kamnikom, saj se pred smrtjo Henrika Andehsa posest spanheimskih in andeških ministerialov še ni pomešala.¹⁸ Vendar pa je komenda to posest izgubila še pred letom 1271, ko jo je prodala mekinjskemu samostanu za 50 mark oglejskih pfenigov.¹⁹ Zato pa je pridobila pred 15. majem 1273 štiri hube v Dobrljevem (Dobrilev), šest v Trzinu (Direzin) ter hubo v Malem Mengšu (Pfaftendorf).²⁰

Sredi 13. stoletja je komenda že imela posest na dolskem območju, zaradi katere je imela leta 1263 spor s Henrikom Staloeke, ki je »bona sita in Tal ... occuparat«. Po razsodbi Ulrika III. je posest zopet prišla v roke komendi.²¹ Poleg nakupov in prejemanja posesti v dar je komenda na dolskem področju, predvsem v višje ležečih predelih, izvajala zemljiško kolonizacijo. Na to opozarja kolektivna zemljiška razdelitev na pravilne delce, proge in kombinacije le-teh, v višje ležečih krajih pa tudi na celke in drugotne grude. Mlajšega nastanka na tem območju je tudi cerkvena organizacija — vikarijat mengeške fare v Dolu se omenja šele leta 1452.²² Iz teh dejstev je razvidno, da je naselitev na omenjenem območju mlajšega datuma in da je potekala verjetno še v 13. stoletju. Kolonizacijo je komenda izvajala s svojega dvora v Sv. Heleni pri Dolu, kjer sta se ohranili dominikalna zemlja in pristava še v sredo 18. stoletja.²³ Konec 13. stoletja se je komendska posest obogatila na račun bivšega spanheimskega ministeriala Friderika Kraiga z dvema hubama v Savljah (»sitos in villa Sevlach«) in štirimi blizu Šentvida (»sitos citra sanctum Vitum in campo supra ciuitatem Laybach«).²⁴

Tako kot vsi redovi se je tudi NVR okoriščal s številnimi privilegiji, katere so mu podelili papež in posvetna gosposka. Že leta 1207 je kralj Filip dovolil NVR prejemanje državne fevdne posesti,²⁵ papež Honorij III. je leta 1221 osvobodil red desetinskih dajatev,²⁶ istega leta pa je cesar Friderik II. oprostil red plačevanja davkov ter dopustil dedovanje državnih fevdov.²⁷ Posebno pomembni pa so privilegiji teritorialnih gospodov, ki so v privilegijih NVR v vzhodno-alpskih deželah upoštevali tudi ljubljansko komendo na Kranjskem.

V začetku leta 1236 je cesar Friderik II. dal NVR vse sodne pravice z izjemo krvnega sodstva ter oprostil red mitninskih dajatev za vse stvari, ki so NVR po-

^{15a} M. Kos, o. c., str. 41.

¹⁶ AS, 1541 maj 5., vidimus listine iz dne 1267 julij 23.

¹⁷ MHDC/5, 1271 oktober 27. V tej listini objavlja Ulrik Durrenholz, glavar Koroške in Kranjske z Marko, razsodbo v sporu med ženskim samostanom v Mekinjah in komendo NVR v Ljubljani glede prodaje 18 hub in desetine od 50 hub, ki jih je redu potrdil Henrik Andechs. Ker pa je le-ta umrl 17. septembra 1228, je NVR prejel to posest še pred omenjenim datumom.

¹⁸ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, II, Ljubljana 1980, str. 164.

¹⁹ Glej op. št. 17.

²⁰ GZLj, št. IX/5.

²¹ F. Schumi, UR II, št. 318.

²² S. Ilešič, Kmetška naselja na vzhodnem Gorenjskem, GV 9/1933, str. 80–86.

²³ RDA-G, št. 7, obrazec A.

²⁴ GZLj, št. VII/5.

²⁵ E. G. Petteg, Die Urkunden des Deutsch — Ordens — Central-archives zu Wien I, Leipzig 1887, št. 7.

²⁶ Prav tam, št. 45.

²⁷ Prav tam, št. 65.

trebne.²⁸ Leta 1256 je Ulrik III. natančno določil sodne pristojnosti ljubljanskega komturja v odnosu do deželskega sodstva,²⁹ leta 1267 pa je podelil redu še pravico do azila ter osvobodil NVR na Kranjskem vseh nalog in davkov na svojem ozemlju.³⁰ Upoštevanje in potrjevanje privilegijev je bilo v lastni presoji trenutnega deželnega gospoda, zato so si cerkveni redovi pri vsakokratnem novem deželnem gospodu dajali potrjevati stare privilegije. Tako tudi NVR, kateremu so kasnejši habsburški deželni knezi samo še potrjevali privilegije, ne da bi dodali karkoli novega: vojvoda Albreht leta 1350,³¹ vojvoda Rudolf leta 1364,³² vojvoda Viljem leta 1396³³ ter cesar Friderik III. leta 1490.³⁴ S temi sodnimi privilegiji je komendsko gospostvo že v 13. stoletju dobilo patrimonialno oblast nad svojimi podložniki in postalo z nekaterimi javnimi, predvsem sodnimi funkcijami t. i. »gospostvo vmesnega tipa«, skoraj neodvisno od civilne oblasti.

Ulrik III. je poskrbel tudi za obrambo vzhodnih meja Kranjske, ko je leta 1268 podaril ljubljanski komendi župnijo Sv. Petra v Črnomlju,³⁵ ki jo je leta 1228 ustanovil oglejski patriarh Bertold za pomoč pri »spreobrnitvi ondotnega ljudstva, ki je živelo v neveri«. ³⁶ Križevni vitezi so poleg misijonarjenja bistveno pripomogli k premiku meje proti vzhodu, kjer poteka še danes narodnostna in republiška meja med SRS in SRH.

Kljub specifičnemu razvoju na tem teritoriju ter precejšnji oddaljenosti od upravnega sedeža v Ljubljani je nova hiša (domus) nastala v Metliki šele leta 1310.³⁷ Vse do leta 1359 se v listinah še vedno omenjajo lastniške in patronatske pravice ljubljanske komende nad vso posestvijo v Beli krajini.³⁸ Upravna podrejenost ljubljanski komendi izgine iz listin šele leta 1383 ob investituri duhovnika NVR Albrehta v župnijo Sv. Petra v Črnomlju. Pri tem se omenja prvi znani metliški komtur Henrik.³⁹ Razdelitev kranjske posesti NVR se je izvršila šele ob izbruhu sovražnosti med belokranjskimi križniki in zagrebškim Kaptolom predvsem po letu 1336, ko je zasedel črnomaljsko faro in metliško »titularno« komendo Henrik v Oppavia⁴⁰ ter zaradi vse težjega upravljanja zemljiškega gospostva iz enega centra, če upoštevamo hitro rast komendskih posestev tako v okolici Ljubljane kot tudi na Dolenjskem in v Beli krajini.

Pospešen razvoj komendske posesti pa se je začel v 14. stoletju. Zdi se, da si je komenda v 13. stoletju prizadevala arondirati sklenjena polja na levem bregu Ljubljanice, katerih lastniki so bili ljubljanski meščani, pri katerih se je le počasi vršila »emancipacija od grude«, kot ugotavlja F. Zwitter.⁴¹

Že v 13. stoletju se je funkcija samopreskrbovalne proizvodnje zemljiških gospostev razkrojila. Gospostva so se spreminjala v prejemnike rent, pri katerih je bila pomembna le denarna vrednost le-teh. To pa je samo še pospeševalo promet

²⁸ F. Schumi, UR II, št. 93. (... eximentes eas ab omni seculari iudicio, munere servitorum et exactionem, onere secundum indultam eiusdem ordinis libertatem... concedimus predictis domibus et fratribus eorundem ut propria victualia, annonam... et alia bona ad usum eorum competentia tam in aquis quam in terris sine thelonis, mutis vectigalibus et exactionibus aliis deducant salubriter et quiete...).

²⁹ Prav tam, št. 232 (... und gepietten unsern lantrichtern, marchrichtern, schaffern und schergen, das cheiner von irem gesind oder ir lewt, die im zugehorent, umb chainerlay sache die di rache des todes nicht argent sullen richten: ausgenommen ob yeman irs gesinde oder ir lawt yement laidiget oder gelten solt. so sol unser richter oder schaffer mit ihm nemen den gelaydigten oder den man des gelt, schuldig wirt, als die sache ist, und der bruder haws gen einemund dem andern das gerichte und die gerechtichait ze fordern, dem sol der schaffer oder des haws comenteuer, uber das furgelegt oder das furzelegen wirt, ein zimleich pessrung und rechtung. Ob aber yemant der vorgenanten bruder lewt oder gesind tief tut oder ander aufug als grosse, dadurch der dyeb oder ubeltretter wirt ze verdampfen, so sol sein gut alles beleiben dem haws und sol man in plos unserm lantrichter oder marchrichter geantwurt, uber den sol, denn der richter nach der urteil rechten richten...).

³⁰ GZLj, št. XI/26.

³¹ GZLj, št. IX/27.

³² GZLj, št. III/5.

³³ GZLj, št. IX/44.

³⁴ E. G. Petteneegg, o. c., št. 2192.

³⁵ GZLj, št. X/5.

³⁶ F. Schumi, UR II, št. 59.

³⁷ E. G. Petteneegg, o. c., št. 888.

³⁸ GZLj, št. VII/23, IX/14, X/11, X/15, X/18. E. G. Petteneegg, o. c., št. 801, 1130, 1245, 1321, 1333.

³⁹ E. G. Petteneegg, o. c., št. 1498.

⁴⁰ F. Schumi, Archiv für Heimatkunde, I. Band, Laibach 1882/3, str. 31–84.

⁴¹ F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 21.

s posameznimi enotami gospostev ter omogočalo večjo drobitev posestne strukture.⁴² Posledica takega razvoja za gospostva ljubljanske komende je bila precejšnja razbitost oziroma razprostranjenost zemljiškega gospostva, kar je razvidno iz edinega znanega srednjeveškega urbarja NVR iz leta 1490.⁴³

Značilno za NVR je, da se je izognil veliki cerkveni krizi, ki se je pojavila na Slovenskem v 14. in 15. stoletju, tako pri redovni duhovščini kot tudi pri duhovščini izven samostanov.⁴⁴ K disciplini v NVR je pripomogla vojaška organizacija reda ter izredna centralna organizacija, ki je temeljila na strogi službeni hierarhiji.⁴⁵ V 13. in 14. stoletju je bil NVR na najvišji točki svojega razvoja, že v začetku 15. stoletja pa je ob polomu v pribaltskih deželah ter ob turških vpadih prišlo do političnih in gospodarskih težav v redu, ne samo v nemških deželah, temveč tudi pri nas.⁴⁶

V takih razmerah je ljubljanska komenda že v prvih letih 14. stoletja pričela z intenzivnim zbiranjem posesti v okolici Ljubljane ter na Dolenjskem. V tem obdobju se je komendsko gospostvo širilo v štiri smeri: v okolico Mengša, Dola, severozahodno in vzhodno od Ljubljane do Save.

1) Od leta 1301 do 1356 se je vključilo v gospostvo pet hub v Trzinu.⁴⁷ Leta 1366 je Wendel iz Višnje gore zamenjal z ljubljansko komendo eno hubo v Stobu za hišo in domec na Novem trgu v Ljubljani.⁴⁸ Poleg nakupov in prejemanja posesti v dar se je komenda leta 1355 okoristila z eno hubo v Nadgorici (Nadgoricz pey der Saw), ki jo ji je podelil v fevd Herman Rewtenberger s Čreteža.⁴⁹ Dokončno pa se je ondotna posest formirala šele v prvi polovici 15. stoletja, ko se je leta 1421 v gospostvo vključila še ena huba v Mengšu (Manspurgh)⁵⁰ ter šest hub, kupljenih leta 1437, v Grobljah (Groblach), Loki pri Mengšu (Laakch), Homcu (Kollnicz), v Jaršah (Jeritsch), ter v Stobu (Stüb).⁵¹

2) Na dolskem območju je komenda leta 1312 pridobila dve hubi v Rači (Ratse).⁵² Leta 1321 je Nikolaj s Save pridal komendi tri hube v Selcah pri Sv. Lambertu v Zasavju (Czelcz), ter za izvršitev prodaje zastavil še dve v Pšati,⁵³ ki pa jih je že čez dva meseca dokončno prepustil komendi za 22 oglejskih mark pfenigov.⁵⁴ Z nakupom dveh hub v Dolu in »Gogetschah« leta 1327⁵⁵ se je razvoj posesti na tem območju ustavil vse do leta 1405, ko je Vid Pšatski podaril komendi eno hubo v Beričevem (Verschacht) za »anniversarij«.⁵⁶ Z menjavo je prešla v gospostvo ena huba v Zapodju pri Vačah, zato pa je izgubila dve hubi v Tunjicah.⁵⁷ Zadnja sprememba pred letom 1490 se je zgodila leta 1437, ko je komenda zamenjala eno hubo v Zapodju in tri v Dobrljevem za eno hubo v Blatu pri Grosupljem in eno v Vrhpolju nad Dolskim.⁵⁸

3) Težnje po arondiranju zemljiške posesti na področju od Ljubljane do Save zasledimo v prvi polovici 14. stoletja. Komendi je do leta 1378 uspelo akumulirati dve hubi v Mednem,⁵⁹ dve v Šiški,⁶⁰ eno hubo v Savljah⁶¹ ter dvor, gozd in domec v Glinici.⁶² Med leti 1339 in 1463 je komenda zaključila z zbiranjem posesti v ne-

⁴² Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, II, str. 148–149.

⁴³ Urbar NVR iz leta 1490; Fotokopija v ZALj; del urbarja za ljubljansko posest je objavil B. Oto-repec v GZLj XII/1.

⁴⁴ B. Grafenauer, o. c., str. 406–416.

⁴⁵ M. Tumler, o. c., str. 405–431.

⁴⁶ Prav tam, str. 547–558.

⁴⁷ GZLj, št. II/9, VII/7, VII/32. E. G. Pettenegg, o. c., št. 859.

⁴⁸ GZLj, št. I/70.

⁴⁹ GZLj, št. VII/30.

⁵⁰ GZLj, št. VII/66.

⁵¹ GZLj, št. IX/68.

⁵² GZLj, št. I/11, VII/12.

⁵³ GZLj, št. II/4.

⁵⁴ GZLj, št. II/5.

⁵⁵ GZLj, št. IX/15.

⁵⁶ GZLj, št. VII/57.

⁵⁷ GZLj, št. IX/65.

⁵⁸ GZLj, št. X/55.

⁵⁹ GZLj, št. II/18.

⁶⁰ GZLj, št. I/15.

⁶¹ GZLj, št. VII/12.

⁶² GZLj, št. VII/45.

posredni okolici Ljubljane: v Gradišču in Blatni vasi. Znano nam je, da je komenda pridobila tod vsaj sedem njiv in dvor.⁶³

4) Leta 1312 je komenda z vključitvijo ene hube v Dobrunjah (Dobrown), ki jo je poklonil redu zet Friderika Kraiga, Oton Jetrbenški,⁶⁴ pričela s širjenjem gospodstva vzhodno od Ljubljane. Ta proces je potekal vzporedno s pridobivanjem posesti drugod, značilno pa je, da se je začasno ustavil že leta 1330, ko so bile na tem delu ljubljanskega polja vključene v komendsko gospostvo tri hube v Mostah (Prukh),⁶⁵ po ena huba pa v Selu,⁶⁶ Hrušici⁶⁷ in Dobrunjah.⁶⁸ Šele leta 1405 je komenda tod spet začela pridobivati hubno posest, ko je dobila eno hubo v Vodmatu,⁶⁹ tri leta kasneje pa še dve hubi v Dobrunjah in 11 v Bizoviku (Holern).⁷⁰

Povsem nepričakovano pa je prišlo do vdora gospostva na polhograjski teritorij. Leta 1405 je namreč Vid Pšatski poleg hub v Vodmatu in Beričevem podaril komendi še po eno hubo v Zibeli (Wyegen), v »Preualicz«^{70a} in dve v Selu pri Črnem vrhu (Swartzenek).⁷¹ Komaj slab mesec zatem je sin pokojnega ljubljanskega vice-doma Zaharija podaril še tri hube za »anniversarij«⁷² v Babni gori (Babenberg).⁷²

V začetku 14. stoletja je ljubljanska komenda že imela vidno posest tako na Ljubljanskem polju kot tudi v Beli krajini. Pri tem se je pojavilo vprašanje pove-zave te posesti, še posebno, ko se je intenziviral razvoj trgovine in gospodarstva sredi 14. stoletja. V tem času se je tudi Dolenjska, »še posebej pa pokrajina ob Krki sorazmerno močno vključila v prometno mrežo, ki je iz hrvaških in ogrskih dežel usmerjala trgovino preko slovenskega ozemlja k primorskim mestom in dalje v Ita-lijo.« Ob trgovskih poteh preko Dolenjske so si ustvarjali posest samostani, plemiči in tudi ljubljanski meščani, zainteresirani za razvoj trgovine in gospodarstva na tem področju.⁷³ Pomena tega teritorija se je nedvomno zavedala tudi ljubljanska ko-menda. Posest NVR v Črnomlju je bila povezana z Ljubljano po trgovski poti preko Čremošnjic, mimo gradov Rožek in Soteska, mimo Žužemberka, Rašce ter se pred Ljubljano združila z drugo potjo z jugovzhoda. Ta je bila za NVR pomembnejša, saj je povezovala sedež »titularne« komende preko Jugorja, Mehovega, Novega me-sta, Trebnjega, Stične in Višnje gore ter se nato združila z zgoraj omenjeno potjo.⁷⁴ NVR si je ob teh poteh očitno želel ustvariti dovolj močno posest, da bi lahko uspeš-no povezoval oba oddaljena, upravno pa do leta 1383 neposredno povezana dela komenskega gospostva.

L. M. Golia postavlja prvo komendsko posest v Novem mestu v leto 1365.⁷⁵ Prva omemba posesti reda na Dolenjskem pa je že iz leta 1301, ko je provincialni komtur NVR Eberhard de Sulzberch zamenjal s kostanjeviškim samostanom dve hubi v Ro-jah pri Otoku (Gutenwerd) za pet hub v Orehku (Nuzdorf) v Marki z doplačilom 220 mark oglejskih pfenigov.⁷⁶ Leta 1349 je komenda kupila še dve hubi v Gradenjah pri Beli cerkvi (tzu dem Niedern Groden bei der Weizen kirchen),⁷⁷ naslednji znani podatek pa je šele iz leta 1483, ko je komenda zamenjala z Ludvikom in Ulrikom Gallom dve prazni hubi v Račjem selu (Regwartschiess) pri Trebnjem za eno hubo v »Dobrayelich«.⁷⁸ Po teh skromnih virih lahko le približno sklepamo, kje in kako se je razvijala posest komende na Dolenjskem. Prvotna posest je ležala ob omenjenih

⁶³ GZLj, št. I/49, I/53, I/58, I/97, II/39, II/67, VI/16, VI/31, VII/89, VII/27.

⁶⁴ GZLj, št. VII/11.

⁶⁵ GZLj, št. II/11, II/12.

⁶⁶ GZLj, št. VII/12.

⁶⁷ GZLj, št. II/7.

⁶⁸ Glej op. št. 64.

⁶⁹ Glej op. št. 56.

⁷⁰ GZLj, št. IX/53.

^{70a} Preualicz so verjetno isto kot Prebald v urbarju 1490 in Prewolle leta 1750.

⁷¹ Glej op. št. 56.

⁷² GZLj, št. VII/58.

⁷³ F. Gestrin, Trgovsko prometni položaj Novega mesta (od ustanovitve do konca 16. stoletja), Novo mesto 1965—1965, prispevki za zgodovino mesta, Maribor 1969, str. 130.

⁷⁴ Prav tam, str. 133 in zemljevid na strani 131.

⁷⁵ L. M. Golia, Križatija v Novem mestu, Novo mesto 1965—1965, prispevki za zgodovino mesta, Ma-ribor 1969, str. 144; prim. GZLj, IX/35.

⁷⁶ GZLj, št. IX/10.

⁷⁷ GZLj, št. IX/26.

⁷⁸ GZLj, št. X/85.

trgovskih poteh ter je bila praviloma sorazmerno precej oddaljena od Novega mesta kot trgovskega in gospodarskega središča na tem teritoriju (npr. Roje in Račje selo). V 15. stoletju pa je komenda izvedla akcijo za koncentracijo hubne posesti čim bližje Novemu mestu, ki je že leta 1490 skoraj v celoti ležala nekoliko jugovzhodno od Novega mesta.⁷⁹

Sredi 15. stoletja je komenda svojo posest v neposredni okolici Ljubljane tako zaokrožila, da je že ovirala razvoj mestne posesti.⁸⁰ Velika sodna imuniteta komendskega gospostva je povzročala trenja med mestom in komendo, ki so se pokazala ob vprašanju upravičenosti pobiranja nekaterih davkov od podložnikov komende ter zaradi prizadevanj mesta po omejitvi sodnih imunitet NVR v Ljubljani. Spori so se pojavili, čim se je pri izrednem davku in kasnejšem novem rednem obdavčevanju upoštevala v večji meri obrt. Pri starem mestnem davku, katerega je bila komenda po letu 1450 in 1561 oproščena, obrt še ni bila samostojen element obdavčevanja.⁸¹ Po razsodbi leta 1450 in 1561 so se križevniški podložniki v plačevanju davkov delili na tri skupine: 1) trgovce, ki so izenačeni z meščani in ne plačujejo davkov od nepremičnin, 2) obrtnike, ki plačujejo le davek na obrt, ter so oproščeni določenih obveznosti do mesta, 3) križevniške kmete, ki nimajo nikakršnih obveznosti do mesta. Namesto tega pa daje komtur mestu pavšalen znesek.

Ta razdelitev je temeljila na podlagi sprejema v meščanstvo, opravljanja meščanskih poslov in udeležbe pri uživanju mestne gmajne.⁸² Užitek komendskih podložnikov na le-teh sta urejevali listini vojvode Leopolda leta 1410 in cesarja Friderika leta 1450.⁸³ Kot sem že omenil, je razmerje med mestom in komendo določala kopica imunitetnih privilegijev, predvsem iz 13. stoletja. Kljub temu je prihajalo do sporov, ki jih je deželni knez kot ljubljanski mestni gospod skušal rešiti v obojestransko zadovoljstvo leta 1450. V tej listini so bile natančno razmejene pristojnosti mestnega deželskega sodnika in ljubljanskega komturja na območju ožje Ljubljane.⁸⁴ Ljubljanska komenda je ostala gospostvo s pomembnimi sodnimi pravicami še vse v prva stoletja novega veka, kljub nekaterim spremembam v korist centralizacije uprave in sodstva avstrijskih dežel.⁸⁵ Zaradi izjemnega položaja je komenda imela med 16. in 17. stoletjem številne spore z mestom, npr. leta 1568⁸⁶ in 1611.⁸⁷

Konec 15. stoletja se je rast komendskega gospostva ustavila za dobri dve stoletji, gospostvo pa je ohranilo značilne poteze stanja iz leta 1490 vse do zemljiške odveze leta 1849.⁸⁸ V urbarju 1490 je razvidna strnjena posest v neposredni bližini Ljubljane, na področju severo-zahodno in vzhodno od Ljubljane, v okolici Polhovega gradca, Mengša in severovzhodno od Dola, na južnem obrobju Ljubljanskega barja ter na Dolenjskem, jugovzhodno od Novega mesta, torej na vseh tistih mestih, kamor se je komenda že v 14., ponekod pa celo konec 13. stoletja usmerila v pridobivanje posesti. Komenda je pred letom 1490 imela razdeljeno bolj oddaljeno posest na osem upravnih enot: šest žup (Supp): bizoviška, dragomerska, trzinska, dolška, ižanska in novomeški urad, ter del gospostva na Ljubljanskem polju, med Ljubljano, Savo in janškim hribovjem na vzhodu, ki pa ni bil upravno vključen v župo, temveč je bila hubna posest po vaseh neposredno podrejena komturju v Ljubljani. Posebna enota je bila tudi posest na Primorskem. Posamezne komendske župe so

⁷⁹ Urbar 1490.

⁸⁰ P. Blaznik, o. c., str. 38.

⁸¹ S. Vilfan, Zgodovina neposrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani, ZČ 6–7/1952–1953, str. 432.

⁸² Prav tam, str. 433.

⁸³ V. Valenčič, Agrarno gospodarstvo Ljubljane do zemljiške odveze, Publikacije MALj — razprave, I. zvezek, Ljubljana 1958, str. 8; prim. F. Komatar, Jahresbericht der K. K. Staats-Oberrealschule in Laibach 1904, št. 24 in GZLj, št. II/52.

⁸⁴ F. Zwitter, o. c., str. 33–38; I. Vrhovec, Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih, Ljubljana 1886, str. 54; prim. F. Komatar, o. c., št. 24.

⁸⁵ Prav tam, str. 86.

⁸⁶ I. Vrhovec, o. c., str. 120.

⁸⁷ Prav tam, str. 98.

⁸⁸ J. Zontar, Kranjski sodni red za deželska sodišča iz leta 1535, ZČ 6–7/1952–1953, str. 570 in 580; prim. Urbar 1490 in P. Blaznik, o. c., zemljevid Pripadnost kmetij zemljiškim gospostvom v ljubljanski okolici leta 1848.

bile sestavljene iz več vasi, z izjemo župe Bizovik, katero so sestavljale le hube v Bizoviku. Le-te so prešle v komendsko gospostvo v celoti leta 1408⁸⁹ ter verjetno že pred tem predstavljale posebno enoto — župo. Ostale župe je komenda formirala na novo tam, kjer se je zaradi lažje uprave izkazala potreba. Posest je bila skoncentrirana predvsem ob važnejših trgovskih poteh, npr.: župe Trzin, Dol, Dragomer, posest severozahodno od Ljubljane in urad v Novem mestu; ali pa je bila kako drugače pomembna za NVR v Ljubljani (npr. Vipava zaradi lastnih potreb po boljšem vinu). Obseg komendske posesti, ki so jo hasnovali podložniki, je razviden iz tabele, ki je sestavljena po urbarju 1490. Pri tem velja upoštevati, da je komenda imela še dominikalne travnike na Barju, ki se kasneje označujejo z imenom Križanica, ter nekaj dominikalnih njiv, verjetno južno od Novega trga, kjer so morali po urbarju 1490 komendski podložniki opravljati tlako. V okolici Novega mesta pa je bil red tudi gorski gospod in je posedoval vinograde na Zajčjem vrhu, Zalokah, Orehku in v »Driponovitz«, ter zato prejemal gornino v vinu (pergrecht).⁹⁰

V obdobju intenzivnih turških vpadov ter verskih bojov v 16. stoletju je NVR preživel hudo krizo, ki pa se je pojavila v Prusiji že v začetku 15. stoletja. Stanje obeh kranjskih komend, ljubljanske in metliške, se je zlasti poslabšalo v začetku 16. stoletja, saj je posest obeh ležala prav na ozemlju, ki je najbolj trpelo od Turkov. Tem težavam so se pridružile na eni strani vedno večje zahteve deželnega kneza po izrednih davkih, s pomočjo katerih bi lahko organiziral uspešno obrambo pred turško nevarnostjo, na drugi strani pa potrebe velikega mojstra NVR v zvezi z obrambo redovne države pred Poljsko.⁹¹ Le tako lahko razumemo davek, ki ga je leta 1458 naložil avstrijski deželni komtur Hans v. Pomersheim vsem komendam NVR v avstrijski baliji, da bi red lahko odplačal dolg velikega mojstra reda Ludvika v. Erlichshausna.⁹² Zaradi takih razmer sta bili obe kranjski komendi prisiljeni v prodajo dela svoje posesti kljub nasprotovanju deželnega vicedoma, ki ni dovoljeval, da bi odtekal »deželni denar« izven dežele.⁹³

V tem času so posest ljubljanske komende zajele zemljiške spremembe, ki pa niso bistveno spremenile podobe gospostva vse do leta 1739, ko je komenda kupila ljubljansko posest deželnega glavarja.⁹⁴ Večje spremembe so se pojavile skoraj izključno v neposredni okolici Ljubljane, na južnem obrobju Ljubljanskega barja, v Vipavi in v novomeškem uradu. Predstavljajo prizadevanja mesta, da se osvobodi obročja, s katerim so ga v srednjem veku obdala pomembnejša gospostva,⁹⁵ in težnje komende po boljši povezanosti svojega gospostva. Leta 1534 je mesto vsrkalo del posesti NVR znotraj pomirja, ki »von den türken und anderen Feinden arg beschädigt wurden«. Ta posest je obsegala pet hiš »pri šoli« (»bey der Schul«) na sedanjem Trgu francoske revolucije, 18 hiš v Križevniški ulici (»Vischergassen«), 16 hiš na Bregu (»Am Rain«) in 34 hiš z vrtovi v Gradišču (»Burgstall«). S to pogodbo bi prešla v last mesta vsa komendska posest, ki se izkazuje na teh mestih v urbarju 1490. Vendar pa pogodba iz leta 1534 ni bila v celoti realizirana vse do leta 1737. Takrat je mesto kupilo od komende pet hiš na Trgu francoske revolucije, devet v Križevniški ulici, 21 1/2 hiš z vrtovi (domcevi) v Gradišču ter še 32 hiš z vrtovi, 8 1/2 hube, 8 vrtov in več njiv pri Sv. Janezu in na Vojdišču^{96a} za 37.000 goldinarjev. Ta prodaja se tiče dela ozemlja, ki ga je mesto kupilo že leta 1534, vendar ga ni v celoti prevzelo. Število hiš kaže, da je šlo leta 1534 za večji kompleks hiš med Križevniško ulico in Novim trgom ter za celoten komendski Breg. Mesto je leta 1534 prevzelo le malo posesti v Gradišču, saj je v pogodbi 1737 omenjeno kar 2/3 hiš

⁸⁹ Glej op. št. 70.

⁹⁰ prim. Urbar 1490 in P. Blaznik, o. c., str. 51.

⁹¹ M. Tumlir, o. c., str. 549–559.

⁹² E. G. Pettegg, o. c., št. 2065.

⁹³ A. Dimitz, MHK 1868, str. 61–64.

⁹⁴ P. Blaznik, o. c., str. 50. E. G. Pettegg, o. c., št. 2933.

⁹⁵ P. Blaznik, o. c., str. 49.

^{96a} V. Valenčič lokalizira »Voydisch« v Vojdišče (križišče Šmartinske in Vilharjeve ceste ter Zelene jame); isti, Agrarno gospodarstvo Ljubljane, str. 17.

z vrtovi od skupnega števila leta 1534.⁹⁶ Kako temeljito je mesto vsrkalo to posest, je razvidno iz terezijanskega katastra, ki izkazuje leta 1750 v Gradišču le še en komendski domec in dva vrtova, od katerih pripada eden komendskemu špitalu.⁹⁷ Kljub izgubi te posesti pa bi bilo zgrešeno misliti, da se je velikost komenskega gospodstva v 16. in 17. stoletju le zmanjševala. Ravno nasprotno, jedro posesti je ohranilo prejšnjo velikost navzlic občasnim prodajam manjših delov posesti.

Že leta 1498 je komenda zamenjala z ljubljanskim meščanom Hansom Glanhoferjem dve hubi v Dragomlju za eno v Klečah pri Dolu in eno na desnem bregu Gradaščice nad Trnovim, poleg mlina Petra Kolesy-a (»der Kolesy Mühle bei der kleinen Laibach«).⁹⁸ Kmetija je ležala na območju današnje Kolezije. Leta 1538 je deželni komtur Erazem v. Thurn zum Kreuz zamenjal z Andrejem Mainingerjem dva »hoff« na Igu za 1/2 hube v Iški vasi.⁹⁹ Pri tem velja omeniti, da je komenda zaradi težje dostopnosti in uprave prodala leta 1711 Ivanu Erazmu Engelshauserju svojo celotno izansko posest, ki je obsegala 12 hub v Planinici, Škriljah, Pijavi gorici in Studencu-Igu.¹⁰⁰ Pred letom 1549 je komenda pridobila še eno hubo v Kozarjah (»zw Khosar«),¹⁰¹ do leta 1608 pa še mlin, kmetijo in travnik ob Glinščici (»an der Glenitz«).¹⁰²

Z nakupom deželno-glavarске posesti leta 1739 je ljubljanska posest komende dosegla svoj vrh.¹⁰³ S tem nakupom se je še posebej okrepila hubna posest v Štepanji vasi, Slapah, Orlah in Mostah. Poleg večjega števila hub je komenda pridobila še pristavo z dvema njivama: pri Sv. Krištofu in na Friškovcu (Hochen Gericht), dva travnika na Barju: Zornica in Hauptmanca¹⁰⁴ ter 7 mlinov v Zadobrovi, Zg. Kašlju, Slapah, Dragomlju in Dolu.¹⁰⁵ Posebno pomembna pa je bila pravica do razpolaganja s skupnimi njivami, napravljenimi v gmajnah na Ljubljanskem polju. Njive je komenda dajala v (»leib«) zakup podložnikom različnih gospodstev. Vsak zakupnik je užival povprečno eno ali dve njivi. Leta 1750 so bile omenjene njive v Mali vasi in Stožicah (104), Tomačevem (67), Jaršah (35), Obrijah (20), Šmartnem ob Savi (21), Hrastjah (37), Snebrjah in Zadobrovi (156), Mostah (93), Vodmatu (67), Zg. Kašlju (40), Sp. Kašlju (42), Studencu (18), Slapah (78), Polju (25), Klečah pri Savljah (40), Savljah (87), Zapužah (25), Šentvidu (14), Vižmarjah (47), Dravljah (115), Poljanah (2), na Trati (7), Ježici (26), na Ljubljanskem polju (»Laybacher Feldt« (25) in »Pod-Goro« (15). Približno 550 njiv pa je bilo še v Orlah, Štepanji vasi, Rudniku, Srednji vasi, Dobrunjah, Dolnji vasi, Zadvoru, Sostrem, Češencah in Zagradišču.¹⁰⁶

Skoraj istočasno je ljubljansko mestno gospodstvo kupilo ljubljansko deželsko sodstvo, kateremu je pripadala pravica, da v imenu deželnega kneza upravlja gmajne. Zato je bilo treba urediti vprašanje kompetenc med mestom in komendo. Leta 1746 je prišlo do kompromisa. Komendi je odslej pripadala pristojnost, ki je bila opisana v urbarju deželnega glavarstva iz leta 1592, mesto pa si je zavarovalo pravice nad deželsko sodnimi gmajnami in gozdovi v smeri proti Vrhniki in Rakovniku.¹⁰⁷

Velikost in celovitost bivše deželno-glavarске posesti je vidna v upravni strukturi gospodstva še daleč v 18. stoletje, ko je tvorila posebno enoto ter bila v popisu v terezijanskem katastru ločena od stare komenske posesti.

Med leti 1490 in 1750 je komenda svojo staro ljubljansko posest upravno prestrukturirala. Zmanjšan je bil obseg komendi neposredno priključene posesti, ki je

⁹⁶ P. Blaznik, o. c., str. 49. F. Komatar, o. c., št. 57.

⁹⁷ BT-G, št. 7, obrazec E.

⁹⁸ GZLj, št. VI/79.

⁹⁹ AS, 1538 januar 14.

¹⁰⁰ P. Blaznik, o. c., str. 62; Urbar 1490.

¹⁰¹ AS, 1549 april 16.

¹⁰² AS, 1608 marec 5.

¹⁰³ Glej op. št. 94.

¹⁰⁴ RDA-G, št. 8, obrazec A.

¹⁰⁵ BT-G, št. 8, obrazec F.

¹⁰⁶ BT-G, št. 8, obrazca E in G.

¹⁰⁷ P. Blaznik, o. c., str. 50.

leta 1490 obsegal kar 85 hub, leta 1750 pa le 20 3/4 hube. Iz te velike enote so nastali uradi v Dravljah in Polhovem gradcu, stari urad (župa) v Bizoviku pa se je razširil z okoliško komendsko posestjo. Skupna vsota posesti je bila leta 1750 v primerjavi z letom 1490 precej višja: z 256 in 1/2 hube je narasla na 285 in 1/4 hube. Večje je tudi število domcev oziroma kajž, vinogradov ter mlinov.¹⁰⁸ Opazno je izrazito drobljenje hub, celo na 1/8 cele hube. Sem ne štejemo označevanje domcev in kajž z 1/16 ali celo 1/32 hube, saj je imelo to le računski pomen ocenitvi velikosti individualne posesti. Drobljenje je poleg naravnih in geografskih dejavnikov pospeševala še težnja zemljiškega gospoda po povečanju zemljiške rente. Posebno izrazit je bil proces na Dolenjskem, kjer je vinogradništvo omogočalo preživetje ob manjših kosih zemlje, ter ob važnejših prometnih vpadnicah, kjer so se ljudje lahko ukvarjali tudi s tovarništvom in drugimi neagrarnimi storitvami (npr. področje žup Dol, Dravlje in Trzin).

Leta 1750 je stara dominikalna posest štela še 4 njive na Mirju, dve na Vojdišču, dva vrta na Mirju in en na Vojdišču ter po en travnik na Mirju, pri pristavi (»zu Mayerhoff«), pri Mestnem logu (»bey Stadt waldt«), na Barju (»in gemösst«) in v Bizoviku (»zu Bisouik«). Komendi je pripadal tudi gozd v Dragomerju in v Glinici, poleg tega pa je imela v lastni uporabi še tri ribnike na Mirju. Nekaj dominikalne posesti se je ohranilo tudi v dolskem uradu, pri Sv. Heleni. Tod je leta 1750 še stala pristava ter nekaj njiv in gozd.¹⁰⁹ Do leta 1750 je komenda izgubila celotno posest na Primorskem z izjemo ene hube, ki je ležala v vasi Sp. Branica.

Močno pa se je spremenila posest v novomeškem kletnem uradu. Navzlic upadu prometa skozi Novo mesto konec 16. in v začetku 17. stoletja ter upadu prejšnje vloge mesta in pokrajine zaradi neprestane turške nevarnosti¹¹⁰ se zdi, da novomeški urad ni utrpel vidnejše škode. Primerjava urbarjev iz let 1490, 1560 in 1563 kaže na večjo krajevno spremembo posesti. Sredi 16. stoletja je posest ležala v Orehku, Brezovici, Selih pri Zajčjem vrhu, na Zajčjem vrhu, pod Grmom, na Grmu, v Šentjoštu, Črmošnjicah, Škrjančah, Plemberku, Beli cerkvi, Jami, na Slatniku in na Brodu. Vendar obeh urbarjev iz 16. stoletja ni mogoče primerjati z urbarjem 1490, ne v posestnem stanju, ne v obremenjenosti podložnikov, ker nimata označenih hasnovalnih enot. V 17. stoletju je prišlo v uradu do večje razširitve posesti. Tega procesa ni mogoče zasledovati drugje kot v povečanju premoženja »Križatije«, ki se opazi ob vsakokratnih izdelavah inventarjev nepremičnin, ki so pripadale uradu.¹¹¹ Po popisu leta 1750 se je hubna posest povečala za dobro tretjino (glej tabelo 1750), povečalo pa se je tudi število vinogradov. Sredi 18. stoletja je pripadalo komendi v novomeškem uradu še pet dominikalnih vinogradov v Starcih (»zu Starizberg«),¹¹² dva travnika pri Šentjoštu in Srobodniku¹¹³ ter vinogradi, katere je komenda dajala v užitek po vinogorskem pravu. Ležali so na Zajčjem vrhu, v Brezovici in Vinji reber, Sv. Juriju, Starcih, Verdunu, Sv. Nikolaju, Vižnah, Hrenovici, Selcah in Čateški gori.¹¹⁴ Poleg precejšnje rente od našteje posesti je komenda pobirala tudi del desetine v treh župnijah z 22 vasi.¹¹⁵

Doslej smo ugotavljali le razvoj hubne posesti ljubljanske komende. Na koncu bi se dotaknil še razvoja kajžarstva v komendskem gospostvu. Začetki razkroja hubnega sistema se pojavijo konec srednjega veka v dveh oblikah: v deljenju hub in v ekspanziji kajžarstva. Za nastanek kajžarstva so bili odločilni: porast podeželskega prebivalstva, možnost dninarskega dela na podeželju, nasičenje kolonizacijskega sveta s hubami ter bližina večjih urbanih središč in trgovskih poti.¹¹⁶

¹⁰⁸ prim. tabele 1490 in 1750.

¹⁰⁹ RDA-G, št. 7, obrazec A.

¹¹⁰ F. Gestrin, o. c., str. 136–138.

¹¹¹ L. M. Golia, o. c., str. 144–150.

¹¹² RDA-G, št. 7, obrazec B.

¹¹³ Prav tam, obrazec A.

¹¹⁴ BT-G, št. 7, obrazec B.

¹¹⁵ RDA-G, št. 7.

¹¹⁶ S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev (od naselitve do zloma stare Jugoslavije), Ljubljana 1961, str. 289–293.

Leta 1490 v komendskem gospostvu kajžarstvo zaradi solidnega položaja podložnikov še ni bilo razvito v večji meri. Kljub temu sta že obstajala dva tipa kajžarjev: 1) tisti, ki so služili od »hoffstata« (domca). Pojavljajo se na Novem trgu, v Krakovem, »pod Pristavo«, v Gradišću, Sp. Šiški, pri Sv. Janezu (glej tabelo 1490) in na Studencu-Igu (glej tabelo 1490). Pri tem pomeni »hoffstat« isto kot hiša, kar potrjuje enaka obremenitev podložnikov na Novem trgu (tu ni izrecno naveden »hoffstat«) in npr. v Krakovem (podložniki so plačevali od »hoffstata«). 2) Drugi tip se pojavlja le v Dolu (glej tabelo 1490), kjer je Peter Cimerman poleg ene cele hube plačeval še od enega »vnder sees«. Izraz sam sicer označuje kajžarja, ki se je naselil na gmajni.¹¹⁷

Hiter porast kajžarstva v 16. in 17. stoletju je pogojevala predvsem delitev gmajn, kjer je bila naseljena večina podružnikov. Tako je tudi na komendskem gospostvu število kajžarjev ponekod celo dosegalo število naseljencev na hubah. Popolna slika stanja je razvidna iz »Bekantnuss Tabellen«. Podružništvo ali kajžarstvo se je sredi 18. stoletja delilo na dva načina: 1) Po naselitvi. Večina kajžarjev je bila naseljena na gmajnski zemlji, nekaj pa jih je prebivalo na »gruntih« drugih kmetov, npr. v Utiku (Valentin Rozman in Gregor Gorjanc) in Dravljah (Jernej Ciler in Hanže Vrejer). Nekateri kmetje pa so poleg dela hube imeli še eno kajžo ali domec (»hoffstat«), npr. Anton Južina v Brezovici pri Domžalah in Martin Bezjak v Dobrunjah. 2) Po obliki hasnovanja. Poleg »hoffstatov« iz leta 1490 se leta 1750 omenjajo tudi kajže (»käusel«). Pri obeh oblikah gre sredi 18. stoletja za raztegljiva pojma. Tako kajža kot domec sta lahko vključevala njive in vrtove ali pa bila povsem brez njih — torej sta oba izraza lahko pomenila samo »hišo«. Mnenja sem, da v tem času oba izraza (domec in kajža) na komendskem gospostvu pomenita isto. V novomeškem uradu je bil leta 1750 le en sam domec v Pangrč-grmu. Zaradi pretežno agrarne proizvodnje ter gospodarske in populacijske krize urbanih središč na Dolenjskem se je kajžarstvo tod kazalo le v begu v gorice.

Največji razmah v tem oziru izkazuje bivša deželno-glavarska posest, kjer je deželni glavar pospeševal kajžarsko kolonizacijo, da bi prišel do večje rente tudi na račun gmajn, ki so mu pripadale v upravljanje (glej tabelo 1750).¹¹⁸ Pregled razvoja kajžarstva lahko zaključimo z ugotovitvijo, da se gospostvo v tem oziru ni razlikovalo od drugih istodobnih posestev. Kajžarstvo pa je konec obravnavanega obdobja predstavljalo pomembno komponento v povečevanju zemljiške rente gospostva.

Gospostvo ljubljanske komende je stopilo v zadnje stoletje fevdalne dobe kot strnjena celota ter po velikosti in razprostranjenosti predstavljalo eno najpomembnejših gospostev na osrednjem Kranjskem. Konec 18. in v 19. stoletju pa se je položaj gospostev komend v Ljubljani in Metliki pod vplivom reform v korist centralizacijske uprave in sodstva ter razmeram podložnikov delno spremenil. Popolnejšo sliko stanja komend NVR na Slovenskem v 19. in 20. stoletju bo mogoče dobiti šele po temeljitem pregledu gradiva tako na Dunaju (Deutsch-Ordens-Centralarchiv) kot v Arhivu Slovenije, kjer je poleg gradiva za zgodovino metliške komende v 19. in 20. stoletju ohranjeno tudi gradivo za komendo v Veliki Nedelji.

¹¹⁷ Urbar 1490.

¹¹⁸ BT-G, št. 7 in 8, obrazec E.

SEZNAM OKRAJŠAV V BESEDILU IN OPOMBAH:

AS: Arhiv Slovenije, fond listin. Za pomoč in nasvete pri pregledovanju gradiva v AS se posebej zahvaljujem prof. Emi Umek, Pavlu Mikliču in Petru Strnadu.

BT-G: Bekantnuss Tabellen — Ober Krain v AS.

GV: Geografski vestnik.

GZLj: Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, objavil B. Otorepec med leti 1956 in 1968.

MHDC: Monumenta historia ducatus Carinthie.

MHK: Mittheilungen des historischen Vereins für Krain.

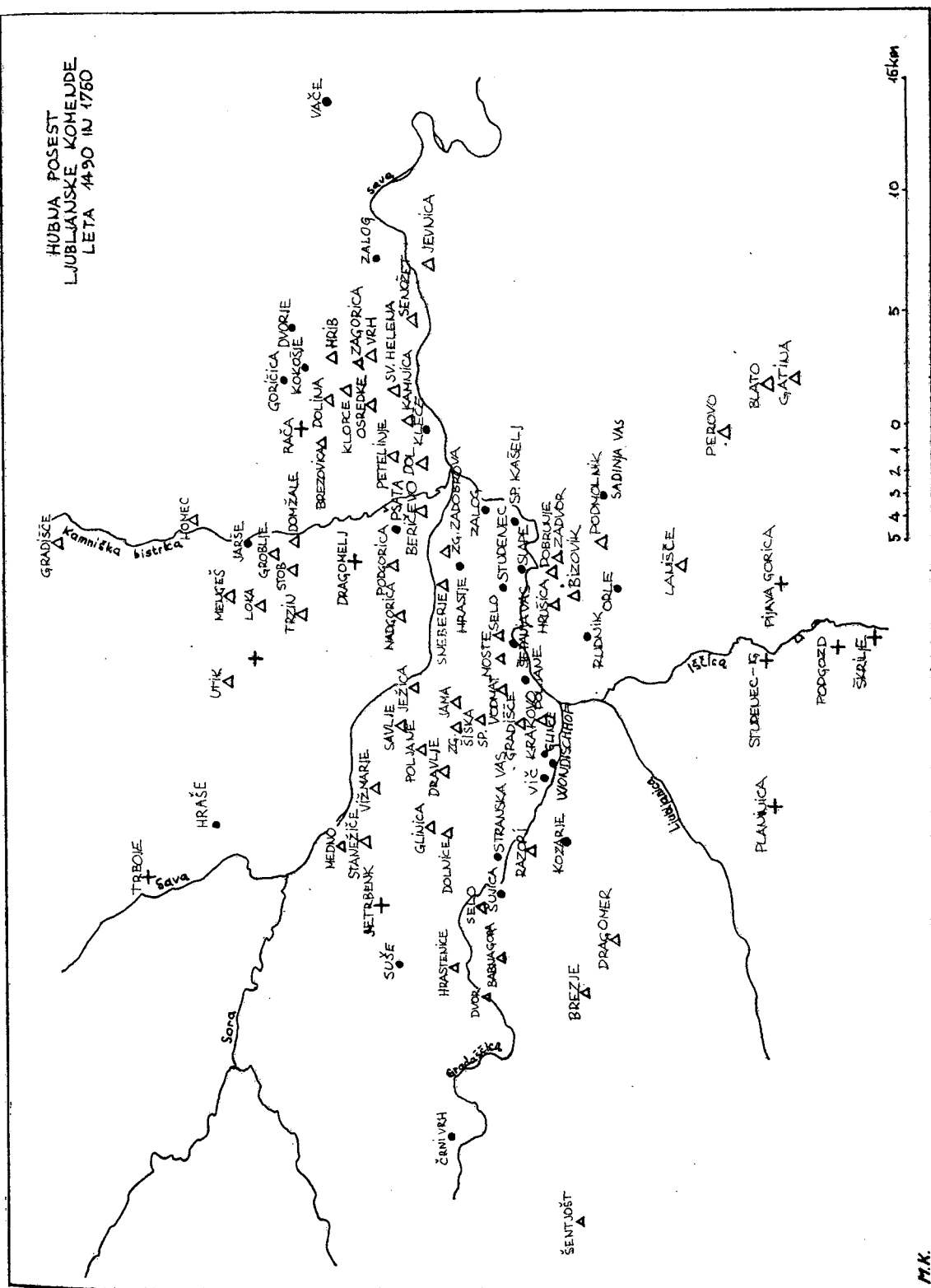
NVR: Nemški viteški red.

RDA-G: Rektificirani dominikalni akti — Ober Krain v AS.

ZALj: Zgodovinski arhiv Ljubljane.

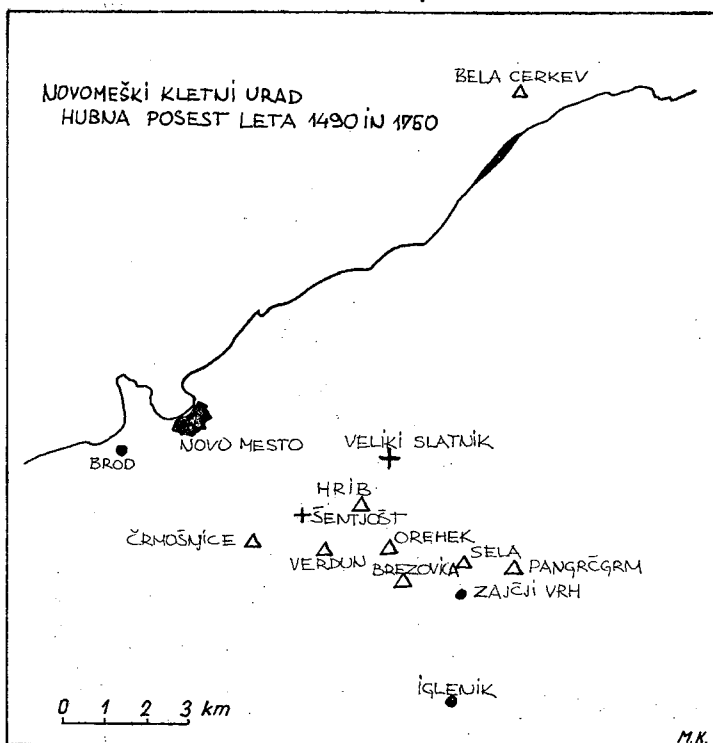
ZG: Zgodovinski časopis.

HUBNA POSEST
LJUBLJANSKE KOMENDE
LETA 1490 IN 1750

*Novi trg
in Krakovo
leta 1744*

Del florisa mesta Ljubljane, kot ga je videl Janez Dizma Florjančič pri izdelavi »Ducatus Carniolae tabula chorographica« 1. 1744. Stevilke na karti pomenijo: št. 6: Nemška vrata v obzidju Novega trga, št. 20: pristanišče na Bregu, št. 26: komendski kompleks, št. 35: Zg. in Sp. Krakovo. Mikrofilm karte mi je odstopil Branko Korošec, za kar se mu iskreno zahvaljujem.

Posestna struktura komendskega gospostva po urbarju leta 1490*

Komendi neposredno podrejena posest v Ljubljani in bližnji okolici ter posamezne upravne enote — župe	Hube			PH	V	DV	N	T	M
	2	1	1/2						
»pri šoli« ¹					5				
Ribiška ulica					18				
Sp. Krakovo					16				
Zg. Krakovo					23				
»Pod pristavo« ²					5				
Gradišče					38				
Sv. Janez ³		4			19				
»Auf dem Lannd« ⁴		3							
Selo		1							
Sneberje		1							
Blatna vas ⁵		5							
Zadobrova		3							
Savlje		3		1					
Moste		2							
Vodmat		1							
Babna gora		3							
Dvor		1							
Selo		1	2	1/2					
Zibel pri Babni gori		1							
Jeterbenk		3							
Hrastenice		2							
»Prebald«		1							
Stanežiče		1							
Medno		2							
Glinica		2							
Dolnice		1							
Vižmarje		2							
Poljane pri Šentvidu		4							
Dravljje	1	6							
Razori		1							
Jama		1							
Ježica		1							
Zg. Šiška		5							
Sp. Šiška		6			4				
Zadvor		1							
Podmolnik		1							
Dobrunje		2							
Hrušica		2							
Perovo		2							
Gatina	1								
Lanišče		3							
Blato		1							
Bizovik									
Bizovik			11						

* V tabelah uporabljam kratice: Un. — Untersass, PH — pusta huba, K — kajža, V — domec (Votstat, Hoffstat), N — njiva, T — travnik, DV — vinograd, M — mlin. Pri prevedbi srednjeveških krajevnih imen sem uporabljal delo M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500), izdal Inštitut za občo in narodno zgodovino SAZU, Ljubljana 1975.

Imena, ki jih nisem uspel lokalizirati pišem v originalni obliki ter jih zato ni na obeh kartah. Znaki pomenijo: + kraje, ki se pojavljajo le leta 1490, Δ kraje, ki se pojavljajo v letih 1490 in 1750, ● kraje, ki se pojavljajo le leta 1750.

¹ Mišljena je komendska šola, ki je stala blizu Nemških vrat pri Kržankah. Po njej se je imenovala bližnja skupina hiš (M. Kos, o. c., str. 16).

² Komendska pristava je stala ob jugovzhodnem vogalu nekdanje rimske Emone. Zaradi trdnih zidov so jo imenovali tudi »ajdovski gradec« ali »na gradu«. Leta 1583 je po Valvasorju pristavo uničil požar (M. Kos, o. c., str. 42—43).

³ Področje na današnji Trubarjevi cesti ter v Prečni, Kolodvorski in Dalmatinovi ulici (M. Kos, o. c., str. 54).

⁴ Posest »auf dem Lannd« je ležala verjetno blizu Sv. Janeza.

⁵ Jedro Blatne vasi je ležalo med odcepi današnje Dalmatinove ulice na južni strani in Pražakove ter Slomškove ulice na severu (M. Kos, o. c., str. 51).

Komendi neposredno podrejena posest v Ljubljani in bližnji okolici ter posamezne upravne enote — župe	Hube			PH	V	DV	N	T	M
	2	1	1/2						
Dragomer									
Dragomer		5							
Brezje		4							
Sentjošt ⁶		1							
Trzin									
Trzin		18							
Nadgorica		1							
Loka pri Mengšu ⁷		1							
Mali in Veliki Mengeš		2							
Gradišče		2							
Homec		1							
Utik pri Vodica		4							
Groblje		1							
Stob		5							
Domžale		1							
Selo		1							
Trboje		3							
Dol									
Sv. Helena		1							
Kamnica		3							
Petelinje		5							
Beričevo		1							
Podgorica		2							
Brezovica		2							
Klopce		3							
Zagorica		4							
Dolina		3							
Osredke		2							
Senožet		8							
Hrib		2							
Vrh		2							
Jevnica		1							
Dol		10				1			
Rača		6							
Dragomelj		2							
Ig									
Pijava gorica		1							
Podgozd		1							
Planinica		3							
Škrilje		6							
Studenec — Ig		1				1			
Novo mesto									
Orehek		8			1				
Brezovica		4							
Sela		4			1				
Pangrč Grm		4			1				
Verdun		3							
Črmošnjice pri Stopičah		4							

⁶ M. Kos pomotoma pravi, da je komendski »Sannd Jobst« naveden v urbarju 1490 med Trzinom in Depaljo vasjo (Gradivo, str. 594). V urbarju pa je naveden v Dragomerski župi, ki ji sledi župa Trzin. V RDA in BT iz leta 1750 še Sentjošt izrecno navaja v uradu Dragomer. Torej lahko »Sannd Jobst« pomeni le Sentjošt nad Horjulom.

⁷ M. Kos lokalizira »Lackh« v Malo Loko pri Ihanu (Gradivo, str. 337). Ker pa je ta vzhodno od Dragomlja in spada po urbarju 1490 Dragomelj v župo Dol, je pod imenom »Lackh« bolj verjetno mišljena Loka pri Mengšu.

Komendi neposredno
podrejena posest v Ljubljani
in bližnji okolici ter
posamezne upravne enote —
župe

	Hube			PH	V	DV	N	T	M
	2	1	1/2						
Bela cerkev		2		1					
Hrib in »pri mlinu«		1							1
Veliki Slatnik		1							
Šentjošt		1							
Rajnovišče		1		1					
Zajčji vrh						10			
Zaloke						11			
Oreh						4			
»Dripnovitz«						3			
Posest na Vipavskem									
in v Kopru⁸									
»fara Vipava« ⁹		3							
Vipava						2			
Gabrje						2			
»Vosel« ¹⁰						4			
Koper						1			
»pri pristavi« ¹¹							1	1	
Skupaj	2	245	2 6 1/2	130	37	?	?	?	1

⁸ Vsi vinogradi v Primorju so dominikalni, oni na Dolenjskem pa gorsko-pravni.

⁹ Mišljen širši okoliš Vipave.

¹⁰ »Vosel« je verjetno ležal med Sp. Branico in Gabrjem.

¹¹ Pristava je stala v Vipavi.

Posestna struktura komenskega gospostva po RDA in BT okrog leta 1750

Komendi neposredno podrejena posest v Ljubljani in bližnji okolici ter posamezne upravne enote — uradi	Hube													Un.				
	1	1/2	1	1/3	1	3/4	2/3	5/8	1/2	3/8	1/3	1/4	1/6	1/8	V	K	DV ^{1a}	M
Krakovno															4		70	
Gradišče															1			
Vič																		
Selo						1						1						
»Ambtmannschaft« ¹²																		
Glince						1			2								1	
»Wondischhof« ¹³																		
Kozarje						1												
Stranska vas						1												
Sujica									3			2						
Sneberje									2									
Zadobrova																		
Savljje	3								4								1	
Moste	1																	
Vodmat	2																	
	1																	
Vipavska posest																		
Sp. Branica	1																	
Dravljje																		
Stanežiče	1																	
Medno	1								2								1	
Glinica	1								2						1		1	
Dolnice	1														1			
Vižmarje	2																	
Poljane pri Sentvidu	1					1						3					1	
Dravljje	4								6		3	2			2			
Razori	1								4									
Jama	1																	
Ježica	1																	
Zg. Šiška	2								6									
Sp. Šiška	2								2			3			6			
Polhov gradec																		
Babna gora	1								4			1					1	
Trstenik ¹⁴						1			2									

^{11a} Vsi vinogradi razen petih v Starcih so gorsko-pravni.¹² Posest, ki jo je užival uradnik komenskega gospostva (Ambtmann). Huba je sicer ležala v Sp. Šiški.¹³ M. Smole enači »Wondischhof« z Abondljevim dvorcem v Gradišču (Graschine in gradovi na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, str. 63). Drugo možnost vidi P. Blaznik na področju južno od Viča ob Gradaščici (o. c.), zemljevid Pripadnost kmetij zemljiškim gospostvom v ljubljanski okolici okrog leta 1700 in 1848).¹⁴ Netokalizirano.

Posestna struktura komendskega gospostva po RDA in BT okrog leta 1750

Komendi neposredno podrejena posest v Ljubljani in bližnji okolici ter posamezne upravne enote — uradi	Hube												Un.					
	1	1/2	1	1/3	1	3/4	2/3	5/6	1/2	3/8	1/3	1/4	1/6	1/8	V	K	DV ^{1a}	M
Starci																		26
Sv. Nikolaj																		28
Vižne																		31
Hrenovica																		38
Selce																		95
Čateška gora																		37
Bivša deželno-glavarska posest v okolici Ljubljane																		
Štepanja vas	11								4			9				6		
Rudnik																5		
Poljane									4							2		
Orle	1								5			3	6			3		
Moste									6							2		
Slape	2								6							4		1
Zg. Zadobrova	1															3		
Sp. Kašelj	1															2		1
Dol									2									1
Studenec									2							4		
Hrastje	1																	
Vodmat																		
Selo												2	3		2	1		
Dravljje																8		
Vižmarje																4		
Sadinja vas																		
Sp. Šiška	1											2		2	1	4		
Zg. Šiška	1																	
Beričevo												3				8		
Dobrunje									2									
Zadvor										3								
Pšata																		
Podpeč ^{1b}	1														2			
Dragomelj																		1
Skupaj	5	1	102	15	5	1	261	4	6	94	9	3	27	142	496	13		

^{1b} Podpeč — katera?

Zusammenfassung

**DER BESITZ DER KOMMENDE DES DEUTSCHEN RITTERORDENS
IN LJUBLJANA (LAIBACH) VOM 13. JH. BIS ZUR MITTE DES 18. JH.**

Dušan Kos

Die erste Erwähnung des Deutschen Ritterordens in Krain reicht in die Zeit vor dem Jahre 1228 zurück. Herzog Bernard von Kärnten hatte dem Orden eine Grunddotatation in Ljubljana (Laibach) zuerteilt; die im südlichen Teil des Neuen Marktes (Novi trg) lag. Ungefähr zur selben Zeit machte sich der Orden die Schenkungen der Ministerialen von Andechs nördlich der Save auf dem Ljubljansko polje (Laibacher Feld) nutzbar. Die außergewöhnliche Position der Herrschaft der Kommende war durch zahlreiche Immunitätsprivilegien aus dem 13. Jh. gesichert. Bis zum Ende des 13. Jh. läßt sich der Besitz des Deutschen Ritterordens in der näheren Umgebung von Ljubljana (Krakovo, Gradišče, Sentvid und Savlje) und Dol (Lustthal) verfolgen. Im Jahre 1268 erhielt die Kommende von Ljubljana die Pfarre zu Črnomelj (Tschernembl). Der Besitz wurde erst in der Zeit zwischen 1359 und 1383 endgültig von dem Ljubljanaer getrennt. Im 14. und 15. Jh. begann die Kommende systematisch ihren Besitz auf Kosten des Adels und des Bürgertums sowohl in der Umgebung von Ljubljana als auch in Unterkrain (Dolenjsko) zu erweitern. Dabei stand das Bestreben, die beiden Kommenden und die Verwaltung in Novo mesto (Rudolfswert) wirtschaftlich zu verbinden. Ende des 15. Jh. wirkte sich der Kommandebesitz schon hemmend auf die Entwicklung der Ljubljanaer Stadtherrschaft aus. Dem gesellten sich noch zahlreiche Zwistigkeiten infolge von Gerichts- und Steuerimmunitäten zu, sowie eine politische und gesellschaftliche Krise im 16. Jh. So verkaufte die Kommende 1534 und 1737 einen Teil ihres Besitzes innerhalb der Stadteinfriedung. Trotz dieser Einbuße nahm der Umfang des Besitzes nicht wesentlich ab. Im Jahre 1739 erwarb die Kommende noch den gesamten Besitz des Landeshauptmanns durch Kauf und erreichte dadurch ihre größte Ausdehnung. Das letzte Jahrhundert der Feudalzeit betrat die Kommende als eine der bedeutendsten Herrschaften in Mittelkrain.

Ali ste že poravnali letošnje članarino za zgodovinsko oziroma muzejsko društvo in naročnino za »Zgodovinski časopis«? Če ne — storite to čimprej in olajšajte delo društvenemu odboru in upravi revije!

*
*
*

Ste že izpopolnili svojo zbirko starejših letnikov »Zgodovinskega časopisa«? Večina letnikov je na voljo pri upravi revije na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, YU-61000 Ljubljana, Aškercева 12 (telefon: (061) 332-611, int. 209). Podrobne informacije o zalogi in o cenah so objavljene v vsaki številki »Zgodovinskega časopisa«.

*
*
*

Opozarjamo tudi na možnost prednaročila na ponatis vseh sedaj razprodanih starejših letnikov ZČ. Do sedaj je izšlo v ponatisu že sedem letnikov revije: marca 1977 ponatis prvega zvezka z letnico 1947, septembra 1978 ponatis 17. letnika za leto 1963, januarja 1980 ponatis 18. letnika za leto 1964, septembra 1980 ponatis št. 1-2/1972, decembra 1981 ponatis št. 1-2/1970, marca 1983 ponatis št. 1-2/1968, julija 1984 ponatis št. 3-4/1972 in februarja 1985 še ponatis št. 1-2/1971 »Zgodovinskega časopisa«.